

36. Шкрібляк П. Відродження доброї традиції / П. Шкрібляк // Гуцульський календар на 1996 рік. – С. 15–16.
37. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1 / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. II. – 146 с.
38. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2 / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1901. – Т. IV. – 320 с.
39. Falkowski J. Połnocno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny / J. Falkowski. – Lwów : Wyd. z zasiłku Głow. Zarządu Tow. Przyjaciół Huculszczyzny, nakł. Tow. Ludoznawczego, 1938. – 108 s.
40. Ruszczak A. Piotr Kontny – zapoznany badacz Huculszczyzny / A. Ruszczak, P. M. Dabrowski // Płaj. – 2007. – № 35. – S. 141–146.
41. Zawadzki W. Huculy / W. Zawadzki. – Warszawa, 1872. – S. 383–391.

The article, based on a wide range of sources and literature are analyzed especially farming Hutsuls in ethnographic researches at the end of the 19th – the first part of the 20th centuries. It is considered ethnographic researches about the main and auxiliary classes of Hutsuls, their crafts.

Key words: *Hutsulshchyna, ethnographic researchers, agriculture, sheep, farming.*

УДК 930.1:94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр) 624

Тетяна Гуменюк

ТРАНСФОРМАЦІЇ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1939–1941 рр.) В ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано праці українських і польських істориків, які відтворюють державно-церковні стосунки, що були надзвичайно складними для нової влади, оскільки воєнничий радянський атеїзм як державна політика в СРСР не сприймався місцевим населенням, що мало вікові традиції релігійного життя. Публікації сучасних авторів переконливо доводять: перебравши в ході німецько-польської й польсько-радянської воєн 1939 р. Східну Галичину й Волинь і надавши легітимності їхньому вступові до УРСР, сталінський режим приступив до їх радянізації – здійснення комплексу правно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх і репресивно-каральних заходів, спрямованих на державно-політичну інкорпорацію приєднаних прикордонних територій.

Ключові слова: *західноукраїнські землі, радянський тоталітарний режим, духовне життя, більшовицька влада.*

Гуманітарний аспект упровадження радянського тоталітарного режиму в Західній Україні знайшов відтворення в багатьох працях істориків УРСР, оскільки нова влада вважала вирішення ідеологічних завдань, перевиховання населення, формування в нього комуністичного світогляду одним із найважливіших засобів утвердження й зміцнення тоталітарної системи. Схема реалізації цієї політики була випробуваною на народах СРСР, відзначав історик В.Ковалюк, – підпорядкування партійно-державному контролю освітніх, наукових, культурних та ідеологічних установ, безроздільна монополія на розвиток освіти, культури й науки, формування “нової людини” шляхом нав’язування комуністичної ідеології [16, с.3].

Метою статті є висвітлення питання впровадження тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. українськими й зарубіжними істориками. Завдання дослідження – проаналізувати сучасний етап вивчення питання процесів докорінних перетворень на західноукраїнських землях з метою швидкої трансформації існуючого ладу на радянський зразок; виділити основні проблеми дослідження радянізації західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. польськими істориками.

З відродженням незалежної України одним із найважливіших завдань науковців стало об’єктивне відтворення державно-соборного процесу, зокрема й входження західноукраїнських земель до СРСР–УРСР у 1939–1945 рр. і тим самим руйнування усталених стереотипів. Відтак на зламі ХХ–ХХІ ст. до цієї теми звернулося чимало

істориків, аналізуючи проблеми уніфікації на радянський зразок духовного життя західних українців. Серед них В.Бадяк, Т.Галайчак, Я.Грицак, Л.Зашкільняк, К.Кондратюк, С.Кульчицький, М.Кучерепа, В.Вісин, І.Лучаківська, О.Луцький, М.Панчук, О.Рубльов, Ю.Черченко та ін.

Окремої уваги заслуговує фундаментальна праця “Сталінщина й доля західно-української інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)” О.Рубльова і Ю.Черченка. Насамперед автори відзначають: радянська адміністрація “докладала максимум зусиль, щоби якнайшвидше інтегрувати регіон у загальносоюзну адміністративно-командну систему, нівелювати його особливості... Цілеспрямовано відбувався процес послідовного й неухильного насаджування тих організаційних структур у всіх сферах суспільно-політичного та культурного життя регіону, які були притаманні сталінській тоталітарній державі” [29, с.208–209].

Цю проблему також проаналізували К.Кондратюк та І.Лучаківська в статті “Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941)”. Нова влада, зазначають вони, намагалася поставити місцеву творчу інтелігенцію на службу офіційній ідеології, для чого створювала організаційні структури, щоб установити державний контроль над цією специфічною соціальною верствою [17, с.184–185].

Аналізуючи заходи нової влади у сфері вищої освіти, О.Луцький на прикладі діяльності львівських вузів відзначає, що скасування національних обмежень для української молоді, класового підходу до комплектування вузів, організації системи прискореної загальноосвітньої підготовки робітничо-селянської молоді мало позитивні наслідки – збільшилася частка українців серед студентів. Якщо восени 1939 р. 77,9% студентів міста становили поляки, а українці лише 12,9%, то в 1940 р. на перших курсах вузів була половина українців. Змінився навчальний процес: упроваджено курсову систему навчання, екзаменаційні сесії, обов’язкове відвідування лекцій, створено кафедри марксизму-ленінізму, яким відводилася пріоритетна роль [21, с.455].

Неоднозначність змін у народній освіті відзначили й М.Кучерепа та В.Вісин. Позитивним моментом було те, що “у галузі освіти радянська влада, маючи свої цілі, зробила загальнодоступним отримання знань. Розвиток шкільництва став державною справою. Не лише діти, а й доросле населення заохочувалося до освіти. Держава вклала великі кошти у розвиток матеріальної бази початкової, середньої і вищої школи. Українська мова стала домінуючою в навчальних закладах”. Разом з тим, пишуть волиняни, радянський режим нав’язав масову форму освіти, відкинувши регіональні й національні особливості [20].

Торкаючись зазначеної проблеми, К.Кондратюк також звернув увагу на певні позитивні аспекти політики влади щодо народної освіти. Заходи в цій сфері, наголошує автор, впливали “із завдання тоталітарного режиму повністю підпорядкувати своєму контролю духовне життя місцевих жителів. Та все ж це вело до поширення в регіоні досягнень СРСР у галузі загальної освіти населення. Радянська влада, переслідуючи свої цілі, робила загальнодоступним отримання знань дітьми з усіх соціальних верств”. Водночас радянське керівництво відкидало всі здобутки українського шкільництва в Західній Україні, ліквідувало випробувані просвітні структури й упроваджувало навчальні програми, підручники радянської школи, які були наскрізь заідеологізовані. Утверджувалася авторитарна педагогіка, каралися найменші спроби виховання дітей у національному та релігійному дусі [18, с.26].

Чимало сучасних істориків, зокрема Б.Боцюрків, М.Гайковський, І.Голубенко, А.Кравчук, М.Марущак, В.Пашенко, В.Сергійчук, О.Сурмач та інші у своїх працях відтворюють державно-церковні стосунки, які були надзвичайно складними для нової влади, оскільки войовничий радянський атеїзм як державна політика в СРСР–УРСР не

сприймався місцевим населенням, що мало вікові традиції релігійного життя [4; 7; 8; 19; 26; 27; 31; 33].

За підрахунками львівського етнолога С.Макарчука, у Західній Україні на час вторгнення Червоної армії існували чотири головні релігійні конфесії. Вони об'єднували близько 2 млн римо-католиків, 1,5 млн православних (переважно на Волині), майже 3,5 млн греко-католиків (головним чином у Галичині) та 800 тис. іудеїв. Конфесії віддзеркалювали поліетнічний склад населення регіону й складність історичної долі західноукраїнських земель. Автор зауважував, що релігія й церква відігравали важливу роль не лише в духовному, але й у політичному житті суспільства [22, с.146–148].

Львівська дослідниця проблеми державно-церковних відносин на західноукраїнських землях О.Сурмач вважає, що Греко-католицька церква в Карпатському регіоні була найдієвішою. Напередодні Другої світової війни вона нараховувала 4,37 млн вірних і мала 3040 парафій із 4440 церквами. До її ієрархії належали на чолі з митрополитом А.Шептицьким 10 єпископів і 2950 священників. Крім Богословської академії, існували 5 духовних семінарій. Усвідомлюючи вірність галичан національній церкві, радянська влада, яка прагнула нейтралізувати УГКЦ, вела щодо неї обережну політику. Проте після впровадження декрету про відокремлення церкви від держави влада поступово перейшла в наступ. Були конфісковані церковні землі, друкарні, закриті навчальні заклади, монастирі, накладено обтяжливі податки на духовенство, арештовані й вивезені на заслання (табори й поселення) десятки священників (за підрахунками автора, 40 священнослужителів розстріляно і 80 депортовано) [33, с.171, 176].

Дослідники М.Гайковський, І.Голубенко, А.Кравчук, В.Марчук показали, що в протистоянні з радянською владою УГКЦ докладала великих зусиль для самозбереження й захисту вірних. Особливу роль відігравав митрополит Андрей Шептицький, який розробляв і вміло впроваджував стратегію й тактику церкви в нових умовах, неодноразово проводив наради з ієрархами, зібрав Собор 1940 р., звертався до Папи Римського, владних структур Києва. Отже, однією з головних особливостей періоду впровадження радянського режиму на західноукраїнських землях була опосередкована (не відкрита) боротьба УГКЦ з офіційною владою, яка намагалася запровадити атеїзм в українському соціумі [6; 8; 19; 24; 25].

Подібну точку зору на проблему висловив історик В.Ковалюк, який підкреслив, що, “потрапивши до складу держави воєвничого атеїзму – СРСР, всі церкви, що діяли на території Західної України, опинилися у дуже скрутному становищі: вони самою природою не вписувалися до радянської системи”. Автор слушно резюмує, що наслідки радянської антирелігійної кампанії 1939–1941 рр. були більш ніж скромними, а культ воєвничого атеїзму “закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших психологічних переживань у часи першого перебування під радянською владою” [16, с.12–13].

У контексті загальних тенденцій процесу впровадження радянського тоталітарного режиму деякі автори, у тому числі І.Голубенко, пов'язують спільні стратегічні інтереси церкви й національно-визвольного табору, зокрема ОУН, а згодом з УПА. Він відзначив, що зовсім не випадково саме зі священничих родин вийшли визначні політичні провідники С.Бандера, Я.Баранівський, І.Гриньох, В.Охримович, В.Ленкавський та ін. Вони дивилися на церкву як на духовний центр українського опору більшовицькій владі. Співробітництво УГКЦ з національно-визвольним рухом, яке зародилося ще в період польської окупації Східної Галичини, продовжувалося практично до середини 1950-х років [8, с.289–291].

Чи не найбільш ґрунтовно узагальнив означену проблему В.Марчук у новій праці “Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.” (Івано-Франківськ, 2004). Насамперед він відзначив, що, “приєднавши восени 1939 р. Західну Україну, більшовицька влада, проводячи прискорену “радя-

нізацію” цих земель, розгорнула широкий наступ на релігію і церкву, зокрема Греко-католицьку, як важливий чинник духовного і політичного життя краю” [24].

Щодо Української автокефальної православної церкви на Волині, зазначив Ю.Киричук, то радянське керівництво вирішило підпорядкувати її юрисдикції Московського патріархату – місцевих ієрархів примусили присягнути у вірності РПЦ; новий екзархат відразу ж набрав виразних ознак патронованої радянською владою церковної організації [14, с.580]. Майже не вивчено репресії влади проти протестантів, які мали чимало організаційних осередків.

Трансформаційні процеси в духовній сфері регіону розглядали іноземні дослідники, насамперед польські, для яких 1991 року стали доступними державні архіви Києва й обласних центрів західного регіону України.

Відомий жешувський професор Влодзімеж Бонусяк узагальнив систему формування радянських органів влади й управління, до яких у перші місяці взагалі не допускалися польські службовці; проаналізував репресії проти польських урядовців, промисловців і військових. Він вважає, що до середини листопада 1939 р. у Львові фактично запроваджено військовий стан, який підтримував новий міський гарнізон [1, с.308–310]. Польський гарнізон, як відомо, репресували в радянські табори.

Соціально-демографічні процеси в прикордонному Перемишлі схематично прослідкував люблінський історик Мечислав Велічко. Цьому місту двічі 1939 р. не пощастило – ріка Сян поділила його на німецьку й радянську зони окупації, а міський залізничний міст із 14 жовтня став прикордонним переходом. Автор зауважує, що перехід цивільних людей і військовополонених на захід контролювали органи НКВС. Загалом радянський кордон у цьому районі мав такий статус: смугу 800 метрів між прикордонними стовпами контролювали кінні військові (її порушення без попереджень каралося пострілами); у смузі 7,5 км проживали цивільні за певним дозволом; смуга 30 км від кордону теж контролювалася, з неї могли виселити неблагонадійних, що й сталося влітку 1940 р. над гірським Сяном і в околицях Перемишля. М.Велічко наголошує, що головною ознакою радянської національної політики в цьому регіоні стала планова деполонізація. Це здійснювалося як економічними засобами – через націоналізацію підприємств і приватних помешкань, так і політичними акціями – виборами радянофілів до міської й районних рад 15 грудня 1940 р. [5, с.77–85] (радянський період Перемишля українськими вченими, на жаль, не досліджувався).

Польські дослідники окреслюють масштаби трансферу, репатріації прикордонного населення між СРСР і Німеччиною в 1939–1940 рр. Зокрема, вони нагадують, що 16 листопада 1939 р. СРСР і III Рейх підписали документ про добровільний обмін (репатріацію) полоненими, часткову евакуацію німецького населення на захід і повернення частини українців з Генерал-губернаторства до УРСР. Відтак за цією угодою в Східну Галичину й Волинь переселено в першій половині 1940 р. майже 30 тис. осіб, а близько 20 тис. патріотично налаштованих українців утекли за Сян, на територію III Рейху. Допомогла їм у цьому депортаційна комісія, що діяла у Львові під керівництвом галицького німця, професора Ганса Коха. Найбільш цінними для Рейху були, на думку Т.Сесляка й М.Ясяка, ті українські політики, які раніше брали участь у так званому прометеївському русі, спрямованому на підтримку різних націоналістичних рухів з метою підриву СРСР. Саме через це представники абверу дозволили професорові Роману Смаль-Стоцькому, донедавна директору Українського наукового інституту у Варшаві, залишити Львів під час вступу радянського війська в 1939 р. [30; 38].

Директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі С.Степень, чи не першим у польській історіографії кінця XX ст., звернув увагу польських читачів на трагедію мільйонів українців Західної України. Авторитетний українознавець стверджує, що “радянська окупація” 1939 р. ще більше радикалізувала політику ОУН; загалом місцеве українське населення вважало “націоналістичний рух патріотичним і націо-

нально-визвольним”. До ворогів радянзації, зауважив доктор С.Степень, більшовицька влада також зарахувала діячів українських політичних партій, представників культури й освіти, душпастирів Греко-католицької церкви, тобто публічних українських патріотів [32].

Новим і позитивним явищем стала підготовка спільних праць істориків обох країн. І першою доброю ластівкою була польськомовна стаття вже згаданого Гжегожа Мазура (Вроцлав) та Ігоря Ільюшина (Київ), присвячена діяльності оперативно-чекістських груп НКВС проти українських і польських підпільних організацій у західних областях УРСР у 1939–1940 рр. на підставі донедавна секретних документів Державного архіву СБУ. Прикметно, що вона з’явилася 2001 р. у авторитетному паризькому виданні, започаткованому талановитим публіцистом, прихильником українства Єжи Гедройцем [13].

Слід вітати й спільне археографічне видання Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ Республіки Польща та Центрального архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації, присвячене боротьбі радянських спецслужб проти польського й українського антикомуністичного підпілля в 1939–1941 рр. [28].

На радянський лад у жовтні-грудні 1939 р. трансформовано, як свідчить В.Бонусяк (Жешув), і міську господарку – націоналізовано банки, промислові об’єкти, великі земельні угіддя; нарешті, у грудні розпочато націоналізацію багатьох помешкань, які передавали працівникам НКВС, компартійним функціонерам, військовим, приїжджим господарникам зі сходу України та Росії [3].

В.Бонусяк аналізує й соціальну політику більшовицької влади, зокрема у Львові. Прагнучи сподобатися бідноті, більшовицька адміністрація частині безробітних надала місце праці в місті, решті запропоновано й організовано виїзд на схід, зокрема Донбас, Урал. Поступово звільнялися поляки-управлінці, господарники середньої ланки. До позитивів нової влади віднесено продовження розбудови львівського залізничного вузла (частково зруйнований німецькою авіацією 1939 р.), газифікацію міських квартир, добудову газопроводу Дашава – Львів і розпочатого житла, а до негативів – погану організацію інженерно-будівельних робіт, брак технічної документації, будівельних матеріалів і кваліфікованих спеціалістів. Неefективним і слабо пропагандивним В.Бонусяк вважав й експортований зі сходу стахановський рух, соціалістичне змагання працівників, організацію суботників. Проаналізовано неринкову фінансово-цінову політику тоталітарної влади, базарні ціни на продукти, які постійно зростали. Не зуміла влада зупинити бандитизм і розбій на міських вулицях і приміських шляхах. Дезорганізація господарського життя, корупція й хабарі, самосуди нової влади, резюмує В.Бонусяк, – усе це швидко допомогло прозріти населенню й зрозуміти переваги ринкової економіки над плановою [3]. Із цим висновком жешувського професора важко не погодитися.

Польські дослідники справедливо зауважили, що українська кооперація, яка була заборонена восени 1939 р. у західних областях УРСР, частково передислокувалася за Сян, німецьку територію Генерал-губернаторства. Станом на 31 березня 1941 р. там їй належало 995 кооперативів і кооперативних спілок. Однак безпідставним є висновок молодого польського історика Марика Ясяка, який вважав, що “українська кооперація лише частково служила своєму суспільству, даючи йому невелику користь” [38]. Декларативно, є його теза про те, що “українська національна буржуазія на території Польщі (Генеральній губернії. – *Авт.*) широко декларувала свою лояльність до окупаційної влади і прагнення до конструктивної співпраці” [38, с.194], а українці в Генеральній губернії, порівняно з поляками, “знаходилися в привілейованому становищі” [38, с.195]. Викликає здивування в цього молодого автора й те, чому 22 травня 1940 р. “римо-католицький” кафедральний собор у Холмі перейшов до відродженої Української автокефальної православної церкви [38, с.201].

Польський історик Е.Дурачинський вважає, що “впровадження соціалістичної системи дуже швидко привело на зайнятих землях до ліквідації вільного ринку”. Кардинальну перебудову економічної та суспільної систем вдалося здійснити лише за допомогою терору НКВС і тиску партійного апарату. Паралельно проводилися етнічні чистки, жертвами яких найчастіше ставали поляки, а також чистки класові, до яких підпадали володарі будь-якої власності, представники вільних професій – однаковою мірою поляки, євреї, українці, білоруси [10, с.52–53].

Політика деколонізації й радянзації до літа 1940 р. мала, на думку Е.Дурачинського, пришвидшити процес інтеграції приєднаних земель до Радянського Союзу й створити відносно безпечну прикордонну зону. У другій половині 1940 р. – першій половині 1941 р., коли терор і депортації набули найбільшого розмаху, влада прагнула шляхом залякування повернути частину поляків до “співпраці на умовах, які диктував Кремль” [10, с.62]. Одержавлення ринкового виробництва, підкреслюють польські автори, послабило ініціативу працівників і вчорашніх власників, різко погіршивши якість і вигляд багатьох товарів, насамперед продуктів, у регіоні.

До активу польської історіографії в першу чергу слід віднести монографію вроцлавського науковця Гжегожа Грицюка “Поляки у Львові 1939–1944”, у якій на великому документальному матеріалі показано трагедію львівських поляків на першій стадії Другої світової війни. Автор використав маловідомі документи з Архіву актів нових, відділу рукописів Бібліотеки народової та бібліотеки Варшавського університету, осередку “Карта” (Варшава), наукові праці та спогади еміграційних авторів, дослідження українських істориків І.Сварника, І.Біласа, В.Ковалюка, документальні збірники з України та Росії. У першому розділі праці окреслено ідеологічні та правно-політичні засади діяльності “радянського окупанта”, показано ухвали й оперативні дії ЦК ВКП(б), Військової ради Українського фронту на “легітимізацію окупації”, підготовку й проведення у Львові за участю силових структур Народних Зборів, вибори до яких навіть за офіційною статистикою проігнорувала десята частина (10,5%) потенційних виборців. Відтворено підступний механізм впливу на маси через більшовицьких агітаторів, міліцію й навіть буфети.

Стверджено й загравання влади з поляками, яких серед депутатів Народних Зборів виявилось 144 (27,7%); українців було 274 особи (52,8%). До пропагандивних дій влада залучила, крім недавніх польських комуністів, авторитетних осіб – професорів Львівського університету, письменників, зокрема Ванду Василевську, Тадеуша Бой-Желенського, Стефана Банаха та ін. “Очищенням” мистецького середовища від ворожих елементів, пише Г.Грицюк, займався розгалужений апарат НКВС, який складався із східняків-наддніпрянців і росіян.

Описано й систему владного терору на “так званій Західній Україні”: ліквідацію польських, українських і єврейських політичних партій, редакцій численних газет, арешт та ув’язнення політичної опозиції, депортаційні акції (наприклад, квітень 1940 р. – близько 7,2 тис. осіб). Серед репресованих, зазначає автор, були члени й симпатички ОУН (їх запроторювали в три міські в’язниці), діячі культури й науки.

На відміну від українських авторів, Г.Грицюк виокремив у рамках радянзації політику українізації, тобто впровадження української мови в адміністрацію, шкільництво, систему культури [9, с.18–43].

Вважаємо, що це було не метою, а підступним засобом влади заручитися підтримкою місцевих українців. Утім, як слушно зауважив Г.Грицюк, після декількох репресивних акцій (зокрема, кадрових чисток і перевірок) улітку-восени 1940 р. поляків таки почали допускати до окремих адміністративних посад. На початку 1941 р. у Львові виходили ідеологічно заангажовані польськомовні газети “Nowi Widnokraji”, “Młodzież Stałińska”, “Pionierzy”. У Львівському театрі опери й балету, університеті, львівській філії Бібліотеки АН УРСР (створена на базі Оссолінеуму) навіть відбулися урочистості

на честь 85-ї річниці смерті Адама Міцкевича, які транслювали по місцевому радіо. Тож, резюмує Г.Грицюк, від літа 1940 р. до червня 1941 р. “радянська політика щодо поляків значно еволюціонувала. Стала еластичнішою, припинено масовий терор... Методи і тактика дій окупанта були добре продуманими і системними” [9, с.47–49].

“Советизацію” освіти та культури поліетнічного Львова й “окупованого” регіону розглядали також дослідники з Жешува Влодзімеж і Анджей Бонусяки, Едита Чоп, інші автори. Зокрема, Анджей Бонусяк (Жешув) узагальнив вплив політики радянзації на культурну сферу Львова, розпуск старих культурно-мистецьких товариств і об’єднань, націоналізацію приватних музеїв і художніх збірок, репресивні акції проти польських письменників, журналістів, митців, ідеологізацію книговидавничої справи, передачу в спецфонди бібліотек релігійної й антикомуністичної літератури, організацію шумних пропагандистсько-агітаційних акцій за участю діячів культури зі сходу. Отже, аргументовано резюмує дослідник, нові заклади культури – клуби, театри, кінопалаци, а також преса і навіть міські мури стали місцем нав’язливої пропаганди й агітації; культура була для влади не “якістю життя”, а “інструментом впливу на суспільство” [2, с.599–606].

Едита Чоп (Жешув) і Ельжбета Трела-Мазур (Вроцлав) зробили спробу узагальнити політику радянзації в галузі освіти. До позитивів нової влади вони віднесли обов’язковість і безкоштовність освіти, а до негативів: ліквідацію уроків релігії, латинської мови, історії та географії Польщі, заборону використання польських державних символів, портретів національних діячів, запровадження заідеологізованих курсів – конституцій СРСР і УРСР, уроків російської мови й літератури, історії СРСР і ВКП(б), військової підготовки, організацію вступу школярів до піонерських загонів і комсомольських організацій. Таким чином, резюмують польські дослідники, радянська система освіти мала насамперед творити “радянську людину”, що сповідує комуністичну ідеологію [34; 35].

Зауважимо також, що польські автори, як правило, пишуть про репресії сталініщини проти кліру й вірних Римо-католицької церкви, “забуваючи” про чотири мільйони вірних Української греко-католицької церкви, у якої теж було відібрано багато монастирської землі, лісу та будівель, виробничих структур, банківських активів. Цю проблему лише частково зачіпає Флорентина Жеменюк у книзі “Уніати Польщі. 1596–1946”, що вийшла 1998 р. Дослідниця насамперед акцентує увагу читачів на духовних зlodіяннях “радянської окупації та забужанських землях і на схід від Сяну” [12]. Термін “Західна Україна” вона теж ігнорує. Що ж до національного складу Польщі та її південно-східних воєводств напередодні Другої світової війни, то абсолютна більшість польських істориків послуговується офіційною статистикою, яка в міжвоєнний період препарувалася на догоду владі. М.Клімецький вважає, що українське населення становило 15–16% усіх жителів Польщі; українці переважали лише у Волинському (68,4%) і Станіславському (68,9%) воєводствах [15]. Як відомо, експертні дані українських демографів, зокрема Степана Макарчука (Львівський національний університет ім. І.Франка), дещо інші [22; 23]. Богуслав Полак (Кошалін), виступаючи на міжнародній науковій конференції “Злочини НКВД на території східних воєводств Польської республіки” (1995) узагальнив тематику та форми співпраці польських і українських науковців щодо висвітлення демографічної трагедії польських громадян восени 1939 р., акцентувавши увагу на подальші джерелознавчі та бібліографічні студії. Леопольд Єжевський (псевдо Єжи Лоєн) першим серед польських авторів зробив спробу відтворити дипломатичні перипетії та коротку хроніку радянсько-польської війни 17–28 вересня 1939 р., тогочасний побут львів’ян. Він вважає злочинним не лише серпневий пакт, але й радянсько-німецький договір про мир, дружбу й кордони від 28 вересня, який підтвердив факт поділу Польщі й започаткував співпрацю Москви й Берліна проти “польського руху опору”. Цей злочинний договір, як стверджує автор,

уже 30 вересня опротестувало посольство Польщі в Лондоні. Що ж до капітуляції львівського гарнізону генерала Лянгнера, то Леопольд Єжевський доводить, що йому слід було здатися 22 вересня не Червоній, а німецькій армії (німецькі трудові табори він вважав дещо кращими від радянського Старобільська) [11, с.7–8, 148–159].

Указану тему також розробляв Едвард Яворський, який стверджує, що вслід за Варшавою, де 27 вересня 1939 р. створили Службу для перемоги Польщі на чолі з генералом Михайлом Токаржевським-Карашевичем, її підпільні осередки відразу ж повстали у Львові. На початку 1940 р. вони реорганізовані в Союз збройної боротьби, який очолив генерал Казімеж Соснковський (у праці подано структуру організації, прізвища її керівного складу, засоби фінансування, евакуацію військових спеціалістів за кордон – Францію, Близький Схід, де формувалися нові польські підрозділи). Історик також узагальнив діяльність інших патріотичних підпільних структур, зокрема військової групи “Зелені”, що проводила саботажні та диверсійні акції на Замарстинові, підтримуючи моральний дух поляків. Львів, на думку Е.Яворського, був центром координації конспіраційної діяльності молодого харцерства – 1939 р. Там створено Команду харцерства Східних кресів, (комендант Вільгельм Слабий; згодом перейменована в Харцерську Військову Організацію); у березні 1940 р. НКВС арештувала групу її діячів, яких засуджено до 8–10 років ув’язнення; більшість з них загинула, лише одиниці були “амністовані” 1941 р. і вступили до сформованої в СРСР армії генерала Андерса. Проаналізовано і її діяльність [37, с.23–27].

Польські історики, правники й політологи доводять: СРСР, підписуючи в серпні-вересні 1939 р. пакт з III Рейхом і посилаючи свої збройні сили проти Польщі, занехав усі двосторонні й багатосторонні договори, під якими стояли підписи повноважних представників польського й радянського урядів; тим самим було здійснено акт явної агресії, духовного поневолення “кресів”. Радянська агресія проти Польщі й поділ країни згідно з договором від 28 вересня 1939 р., стверджує Е.Дурачинський, не викликали навіть будь-якого загострення стосунків СРСР із Францією і Великою Британією. Для Сталіна це стало важливим сигналом, що доводив можливість згоди західних лідерів на його майбутні акції щодо Польщі. Анексія СРСР половини території Речі Посполитої розглядалася польським урядом так само, наголошує Е.Дурачинський, як і захоплення другої половини III Рейхом [10, с.50–51]. “Пародія на вибори” в законодавчі органи УРСР восени 1939 р. стала, на його думку, елементом адміністративної уніфікації й територіально-політичної інтеграції краю до СРСР [10, с.52–53]. Як бачимо, польські колеги досить прискіпливо аналізують складні трансформаційні процеси на “кресах”, що були інкорпоровані СРСР. Власне тоді велася цілеспрямована політика підпорядкування польської й української культур потребам комуністичної ідеології, вихолощення її національного змісту [36, с.313].

Радянський режим, підкреслюють польські автори (цю думку не заперечують українські історики), обґрунтував антипольську політику головно тим, що до вересня 1939 р. духовними гнобителями західних українців і білорусів були польські панівні класи. Ця антипольська мотивація зберігалася в СРСР протягом усіх післявоєнних років [36, с.313].

Праці українських, польських і частини російських авторів переконливо доводять: перебравши в ході німецько-польської й польсько-радянської воєн 1939 р. Східну Галичину й Волинь і надавши легітимності їхньому вступові до СРСР–УРСР, сталінський режим приступив до їх радянзації – здійснення комплексу правно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх і репресивно-каральних заходів, спрямованих на державно-політичну інкорпорацію приєднаних прикордонних територій. Вибори до Народних Зборів і місцевих органів спричинили подальше загострення антагонізмів на соціальному й національному ґрунті. Дослідники показують і брутальність імплантування радянської політичної моделі в тіло західноукраїнського політикуму: установ-

лення за участю спецорганів однопартійної системи, усунення із суспільного життя церкви, творчо-ідеологічний диктат для літераторів і митців тощо; ринкове виробництво замінила одержавлена економіка. Детально показано й систему насадження в регіоні радянського режиму, яка супроводжувалася розгортанням масових репресій і депортацій, що впливало зі самої природи сталінської тоталітарної системи.

1. Bonusiak W. Powstanie i działalność władz okupacyjnych we Lwowie w okresie IX.1939–VI.1941 / W. Bonusiak // *Lwów : miasto–społeczeństwo–kultura*. – Kraków, 1998. – S. 308–310.
2. Bonusiak A. Sowietyzacja kultury Lwowa w latach 1939–1941 / A. Bonusiak // *Львів : місто–суспільство–культура*. – Львів, 1999. – С. 599–606.
3. Bonusiak W. Sowietyzacja gospodarki Lwowa (IX.1939–VI.1941) / W. Bonusiak // *Львів : місто–суспільство–культура*. – Львів, 1999. – С. 562–573.
4. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків. – Львів : УКУ, 2005. – 268 с.
5. Wieliczko M. Status Przemysła a los ludności nad Sianem w okresie: wrzesień 1939 – lipiec 1941 r. / M. Wieliczko // *Przemyskie Zapiski Historyczne*. – R. XII–XIII : 2000–2002. – Przemysł, 2003. – S. 77–85.
6. Гайковський М. І. Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939 р.) / М. І. Гайковський, М. І. Слободян // *УІЖ*. – 1979. – № 6. – С. 34–41.
7. Гайковський М. Велике протистояння: опір Греко-Католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / М. Гайковський // *Київська Церква*. – 1999. – № 5. – С. 23–32.
8. Голубченко І. Греко-католицька церква і національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (30–40 роки ХХ ст.) / І. Голубченко // *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка “Сотий рік”. – Львів, 1993. – С. 288–297.
9. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2000. – 432 s.
10. Дурачинский Э. Польша в политике Москвы 1939–1941 годов : факты, гипотезы, вопросы / Э. Дурачинский // *Война и политика 1939–1941*. – М., 1999. – С. 52–70.
11. Lojek Jerzy (Leopold Jerzewski). Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych / Jerzy Lojek. – Warszawa, 1990. – 203 s.
12. Rzemieniuk F. Unicy Polscy. 1596–1946 / F. Rzemieniuk. – Siedlce, 1998. – 292 s.
13. Pjuszyn I. Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1940 rr. / I. Pjuszyn, G. Mazur // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż : Instytut Literacki, 2001. – S. 49–74.
14. Киричук Ю. А. Радянський терор 1939–1941 рр. / Ю. А. Киричук // *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ століття : історичні нариси* / Ю. А. Киричук. – К., 2002. – С. 548–595.
15. Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни / М. Клімецький // *Україна–Польща: важкі питання*. – Варшава, 1998. – Т. 3. – С. 60–64.
16. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянизації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / В. Р. Ковалюк // *УІЖ*. – 1993. – № 2–3. – С. 3–17.
17. Кондратюк К. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941) / К. Кондратюк, І. Лучаківська // *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 178–185.
18. Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти “радянизації” західних областей України у 1939–1941 роках / К. Кондратюк // *1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р.* – Львів : ЛНУ, 2001. – С. 21–30.
19. Кравчук А. Соціальне вчення і діяльність митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941 років) / А. Кравчук // *Записки НТШ*. – Львів, 1994. – Т. ССХХVІІІ. – С. 309–342.
20. Кучерепа М. Волинь : 1939–1941 рр. / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк, 2005. – 485 с.
21. Луцький О. “Радянизація” Львова : вересень 1939 – червень 1941 / О. Луцький // *Львів : історичні нариси*. – Львів, 1996. – С. 448–450.
22. Макарчук С. А. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945) / С. А. Макарчук // *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 321–343.
23. Макарчук В. С. Доба суспільно-політичних полярностей і напруги / В. С. Макарчук, С. А. Макарчук // *Львів : історичні нариси*. – Львів, 1996. – С. 389–409.
24. Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Василь Васильович Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с.

25. Марчук В. В. Церква в умовах тотальної недовіри (спротив УГКЦ сталінській “радянській” 1939–1941 рр.) / В. В. Марчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. III. – С. 19–25.
26. Марущак М. Репресована церква: про трагічну долю Української Греко-Католицької церкви / М. Марущак. – Дрогобич, 1994. – 526 с.
27. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років XX століття до наших днів / В. Пащенко. – Полтава, 2002. – 616 с.
28. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 : в 2 кн. – Варшава ; Москва, 2001. – Кн. 1. – 1436 с.
29. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 350 с.
30. Cieślak T. Hitlerowski sojusz z nacjonalizmem w Polsce / T. Cieślak. – Warszawa, 1968. – 314 s.
31. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – 493 с.
32. Stępień S. Echo 17 września 1939 r. na Ukrainie – współczesne rozumienie pojęcia nacjonalizmu w ukraińskim życiu politycznym 1939 / S. Stępień // 17 Września. – Warszawa, 1998. – S. 195–204.
33. Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939–1941) / О. Сурмач // 1939 рік в історичній долі України та українців. – Львів, 2001. – С. 171–178.
34. Trela-Mazur E. Polityka oświatowa na okupacyjnych ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941. Wybrane zagadnienia / Elżbieta Trela-Mazur // Wrocławskie studia Wschodnie. – 1997. – № 1. – S. 105–107.
35. Czop E. Sowietyzacja oświaty we Lwowie (1939–1941) / Edyta Czop // Львів: місто–суспільство–культура. – Львів, 1999. – С. 592–598.
36. Україна – Польща: важкі питання : матеріали IV міжнар. семінару істориків [“Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”], (Варшава, 8–10 жовт. 1998 р.). – Варшава, 1999. – 348 с.
37. Joworski E. Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956 / E. Joworski. – Pruszków, 1999. – 260 s.
38. Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації / М. Ясяк // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 185–202.

The author of the given clause analyses the works of the Ukrainian and Polish historians who reproduce extraordinarily complicated relations between Bolshevik state and church. Militant Soviet atheism as the state policy in the USSR wasn't perceived by the local inhabitants.

The Ukrainian and Polish scientists prove that Stalin regime has prepared skillfully all the conditions for joining Volyn and Eastern Halychyna to the Ukrainian Soviet Socialist Republic. As a result these territories were forced to become Soviet through various political, social, economic, repressive and punishing measures.

Key words: *Western Ukrainian lands, Soviet totalitarian regime, spiritual life, Bolshevik power.*